

**Глухівський договір 1669 р. як демаркація
компромісних можливостей сторін по завершенні
українсько-російської війни 1668 р.**

Зважаючи на радикальність нововведень, закріплених договором 1665 р., а також охоплення ними доволі-таки широких верств населення Лівобережного Гетьманату, оприлюднення та спроба їхньої реалізації викликали таку широку суспільну реакцію, чого не спостерігалося після підписання угод 1654, 1659 чи 1663 рр.

Заради справедливості варто зазначити, що негативну реакцію козацтва на повідомлення про результати посольства Брюховецького до Москви 1665 р. передбачав і сам регіментар. Ще перебуваючи в столиці, він наполягав на виведенні людей околичного Г. Ромодановського з двору, пожалуваного гетьманові Олексієм Михайловичем. Оскільки, як зауважував з цього приводу Іван Мартинович, "...неровно время займет, и самого его любя там (тобто в Україні. — *Авт.*) места не будет, чтоб ему было куды и самому приехать..."⁴³².

Провісниками майбутніх потрясінь, спричинених реалізацією московських домовленостей, стали виступи представників вищого українського духовенства, зокрема київського кліру, очолюваного єпископом Мефодієм. 22 лютого (с.с.) 1666 р. місцеблюститель разом з архімандритом Києво-Печерського монастиря та ігуменами інших київських обителей перед київським воєводою П. В. Шереметевим заявив свій протест проти намірів Москви (за згоди українського гетьмана) призначати на Київську митрополію московського святителя. Воєвода, повідомляючи про цей прикрий інцидент своєму урядові, наголошував на тому, що церковні ієрархи протестували "...с большой яростью...", погрожуючи: "...запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Киеве будет..."⁴³³.

Ще більш масового характеру протести набули з літа 1666 р., коли в Україну прибули царські воєводи для перепису населення з метою його оподаткування на користь царської казни. Додаткову напругу вносило й те, що, незважаючи на перестороги Брюховецького, висловлені в травні приказному дякові Є. Фролову, "...чтоб малороссийского народа своевольных и непостоянных людей большими поборами вскоре не ожесточат, покамест поввыкнут и государевыми воєводи и людми пообладаны будут, иматъ с них по велику; а только вдруг ожесточить, опасно всякого худа..."⁴³⁴, царські воєводи в Україні поводитися досить жорстко, нерідко брутально, намагаючись принести максимальний прибуток казні. Зокрема, воєвода Шереметєв доповідав у Москву, що він, виконуючи царський наказ "...великому государю прибыли искать...", лише в

Ніжині та Глухові "...сверх переписных книг в малороссийских городах учинил [...] прибыли в денгах [...] на ранды и на всякие угодыя 9951 рубль 11 алтын 3 денги..."⁴³⁵. Російські збирачі податків у Батурині та його передмістях додатково вилучили 85 пудів меду⁴³⁶. Загалом же зловживання царських воєвод стає настільки поширеним явищем, що уряд був змушений розпочати судове розслідування деяких найгучніших справ, зокрема стольника О. Лобанова-Ростовського⁴³⁷.

Насильства й службові зловживання російських воєвод та намагання козацької старшини зберегти владу над якомога більшою частиною населення спричиняють масове покозачення посполства і виведення його з-під юрисдикції російської військової адміністрації. З донесення київського воєводи Шереметєва довідуємося, що козацька адміністрація свідомо потурала цьому, керуючись розпорядженнями гетьмана Брюховецького, котрий "...велел [...] которые мещане и уездные люде написаны в окладных книгах, а похотят отписатца к козаки [...] тех людей в козаки писать..."⁴³⁸.

Незважаючи на вжиті гетьманським урядом деякі запобіжні заходи, загалом зняти напругу в суспільстві не вдалося. В середині 1666 р. на Переяславщині спалахують соціальні заворушення. Повстали не лише позбавляють полковничого пернача ставленика Брюховецького Д. Єрмолаєнка, а й намагаються заарештувати російського воєводу Г. Вердеревського, що вказувало як на антигетьманську, так і на антиросійську спрямованість виступу. Так, ще в травні 1666 р. російські воєводи доповідали з Переяславщини про те, що "...козаки де боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и вольности де наши от нас все отходят..."⁴³⁹. Зростало на Лівобережжі невдоволення й московськими ратними людьми, яких називали "зłodіями" та "жидами", лунали погрози йти на Запорожжя і звідти виступити проти Брюховецького та його покровителів⁴⁴⁰.

Додаткову напругу ситуації в Україні додала зміна зовнішньополітичного курсу Російської держави, що відбулася у зв'язку з діяльністю відомого дипломата А. Л. Ордин-Нащокіна. Будучи переконаним прибічником активної зовнішньої політики на Балтиці, А. Л. Ордин-Нащокін послідовно відстоював думку про те, що "...с полским королем мир гораздо надобен нужнее шведского [...] а, не уступив черкас, с полским королем мира не сыскать..."⁴⁴¹. До того ж, дипломат не надто високо оцінював дивіденди від прилучення України та мав великі сумніви щодо лояльності "черкас" стосовно царя. В одній зі своїх доповідних записок Олексію Михайловичу він зокрема зазначав таке: "...не отступившись от черкас, прочного мира с польским королем не сыскать, а отнятые у Польши черкасские города никакой прибыли не дают, а убытки с них больше..."⁴⁴².

Про настрої нового керівництва Посольського приказу дуже швидко стає відомо на Лівобережжі, а прямим доказом їхньої вагомості виступає інтенсифікація російсько-польських мирних переговорів, що на початку січня 1667 р. закінчуються підписанням Андрусівського перемир'я, яке, як відомо, закріплювало розподіл українських земель між Москвою та Варшавою по Дніпру. Скласти уявлення про оцінку російсько-польських домовленостей українським суспільством можна хоч би з доволі промовистої характеристики події, даної С. Величком — "...на всем козакам не полезном Андрусовском торгу..."⁴⁴³.

Проти андрусівських постанов, скориставшись неприйняттям їх керівництвом Кримського ханства та Оттоманської Порти, рішуче виступає правобережний гетьман П. Дорошенко, який ще з осені 1666 р. вступає у відкриту конфронтацію з Річчю Посполитою. На Лівобережжі суспільне невдоволення визріває дещо повільніше. Лише з кінця 1667 р., втрачаючи довіру лівобережного козацтва та не маючи надій на підтримку тогочасного московського керівництва, гетьман І. Брюховецький встановлює зв'язки з Дорошенком, а на початку січня 1668 р. оголошує старшині про свій розрив з Москвою та намір об'єднатися з Правобережним Гетьманатом.

На весну 1668 р. в ході антиросійського повстання на Лівобережжі владу царя над цим регіоном було фактично ліквідовано повністю, російським військам вдалося втримати свій контроль лише за укріпленими фортецями в Переяславі, Чернігові та Ніжині. Наприкінці червня на Лівобережжя вступають полки гетьмана П. Дорошенка, і на об'єднаній козацькій раді він проголошується гетьманом обох берегів Дніпра. Втім, уже на початку липня Дорошенко, отримавши повідомлення про вторгнення польських військ на Правобережжя, залишає лівий берег, поклавши обов'язки наказного лівобережного гетьмана на чернігівського полковника Д. Ігнатовича (Многогрішного).

Повідомлення про повернення Дорошенка з військами на Правобережжя російське командування сприйняло як сигнал до початку контрнаступу на Лівобережжя. "Скупивши войска немаліе", воевода Г. Г. Ромодановський скерував їх на Сіверщину; на Різдво Пресвятої Богородиці йому вдалося оволодіти Ніжином. Вчинивши там жорстоку розправу над мешканцями міста, воевода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи в своєму розпорядженні достатньо сил для того, аби відбити наступ царської армії, Многогрішний звертається по допомогу до Дорошенка. Але той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з П. Суховієм, зміг відправити на Сіверщину суто символічну допомогу. Під час форсування Ромодановським Десни Дем'ян Ігнатович, котрий з військами перебував на той час поблизу Седнева, наважується атакувати противника, але наміри наказного гетьмана зу-

стрічають різкий опір частини старшини. Між ним і стародубським полковником Петром Рославцем виникає з цього приводу сварка⁴⁴⁴. 25 вересня Ромодановський оволодіває Черніговом, і наступного дня Многогрішний під тиском старшини розпочинає переговори з царським воєводою про припинення бойових дій. Для вироблення умов повернення України під зверхність Олексія Михайловича наказний гетьман відправляє до Москви брата Василя та М. Гвинтовку. Причому, прагнучи припинити кровопролиття, Многогрішний уповноважує своїх представників на проведення вельми далекосяжних поступок московській стороні, мало дбаючи про їхні наслідки для України.

Тим часом Дорошенко вводить на Лівобережжя кілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзна йому 20-тисячну татарську орду, і воєвода Ромодановський в черговий раз уже добре второваним у попередні роки Путивльським шляхом відступає з України. І хоча внаслідок конфлікту між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом орда залишає Україну, а Г. Дорошенко через непокору південних лівобережних полків змушений розпустити більшу частину свого війська, відсутність загрози з боку московських ратників дає змогу Многогрішному більш зважено поставитися до умов повернення під царську протекцію. У листі до єпископа Лазаря Барановича, який виступав посередником у стосунках наказного гетьмана з Москвою, Дем'ян Ігнатович рішуче висловлюється про можливість повернення під зверхність царя лише за умови визнання останнім козацьких прав і свобод, закріплених статтями Богдана Хмельницького 1654 р.⁴⁴⁵

Розвиток політичних процесів в Україні восени 1668 р., а саме: гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм, владу якого на Лівобережжі визнавали південні полки, підштовхнула Многогрішного до проведення власної політичної гри. Після того, як на кінець осені Суховій виводить з Лівобережжя вірні йому війська на Правобережжя, де зав'язує вирішальний двобій з Дорошенком, наказний сіверський гетьман, “себі гетманства зичачій”, 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, “жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка”⁴⁴⁶. Зважаючи на те, що на раду Многогрішний запросив лише тих старшин, які “оному зичливими були”, результати виборів було неважко передбачити. Проте задля дотримання традиції претендент деякий час відмовлявся від гетьманства — “як старая дівка хорошого жениха”⁴⁴⁷.

Московське керівництво, зважаючи на те, що у відповідності до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання осібною лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом “польської сторони”. Але процедура об-

рання мала відбуватися в присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення елекційної ради було визначено Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися досить важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною щодо характеру стосунків Гетьманату з Москвою.

Найбільше суперечок у ході переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами, які за гетьманства Брюховецького були введені майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього кроку, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх брутального, а нерідко жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед якими через відсутність царських військ Україна залишиться беззахисною.

Врешті-решт, чи не вирішальну роль в ході дебатів відіграла присутність у Глухові значного російського військового контингенту, введеного туди у відповідності до наказу Олексія Михайловича від 12 (22) лютого 1669 р. "...для обереганья на Раде..."⁴⁴⁸. Як записав з цього приводу в своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму "кріпко"⁴⁴⁹, змушена була в більшості суперечливих питань піти на поступки царському представникові. Після цього 6 (16) березня на Генеральній раді в Глухові Многогрішного було проголошено гетьманом, приведено до присяги цареві та обдаровано привезеними з Москви булавою, бунчуком та короговою.

Тут же було ухвалено і новий українсько-російський договір, чим підтверджувався факт денонсації Московських статей 1665 р., які викликали різкий опір української сторони. Новий же договір хоч і передбачав присутність воєвод в лівобережних містах, але значно скорочував перелік таких міст. До нього було введено лише Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів і Остер. Крім того, що не менш важливо, Глухівський договір 1669 р. забороняв царським воєводам втручатися в адміністративні та судові справи місцевих громад.

Договір 1669 р. став своєрідним політичним компромісом лівобережної старшини та російського уряду, щоправда, прийнятим під тиском останнього. Але як би там не було, якщо на міжнародній арені підсумки російсько-польського суперництва за Україну було підбито Андрусівським перемир'ям 1667 р., то Глухівською угодою 1669 р. було пророблено те ж саме на рівні двосторонніх взаємин Війська Запорозького та російського царя.

Загалом же підбиваючи підсумки розгляду українсько-російських взаємин другої половини 1650—1660-х рр., варто зазначити, що проблема інтеграції/дезінтеграції Війська Запорозького та російської династії в цей час залежала від цілої низки факторів, головні з яких зосереджувалися в таких площинах як: військово-політична спроможність Війська Запорозького, Російської та Польсько-Литовської держав; міжнародна кон'юнктура Центрально-Східної Європи; готовність російського керівництва, а також його головних суперників у боротьбі за Україну визнавати принципові соціополітичні вимоги українського козацтва.

Гостра зацікавленість Козацького Гетьманату у військовій допомозі Москви стає головним спонукальним мотивом при укладенні угоди 1654 р., а згодом не раз виступає фактором, що детермінує поступливість української сторони в обмеженні суверенітету гетьманського уряду на користь сюзерена.

Поліпшення військово-стратегічної кон'юнктури (вступ у війну з Річчю Посполитою Швеції, Трансільванії чи Туреччини) дає змогу керівництву Війська Запорозького демонструвати в стосунках з Москвою незалежницькі устремління, або принаймні більш активно відстоювати конституйовані раніше права.

Серйозним дезінтегруючим фактором у взаєминах Війська Запорозького з Російською державою виступають наміри Москви згорнути військові дії на польському фронті. Як Віленські мирні перетрактації Росії з Річчю Посполитою в 1656 р., так і Андрусівські 1667 р. провокують напруження між сторонами, яке в деяких випадках виливається у відкрите збройне протистояння.

Соціально-політичні мотиви українсько-російської інтеграції екстраполюються на дві найбільш значимі проблеми, а саме: 1) визнання за козацтвом прав повноцінного політичного народу чи хоч би прав регіональної еліти; 2) узаконення фактичного стану соціально-економічних взаємин, що склалися в результаті революційних змін 1648—1651 рр. Як перша, так і друга проблеми для російського керівництва були менш болючими, аніж для політичної еліти Речі Посполитої, а тому даний блок питань виступає потужним інтегруючим фактором у стосунках Війська Запорозького з Москвою. Лише спроби обмежити владні прерогативи козацької старшини через впровадження в соціополітичну структуру Гетьманату представників військово-політичної адміністрації царя — воевод провокують напруження, а згодом і військовий конфлікт у 1657—1659 та 1666—1668 рр. Відмова від намірів негайної інкорпорації Козацької держави до складу Російської держави, засвідчена постановами Глухівського договору 1669 р., та визнання за Військом Запорозьким прав адміністративної автономії і непорушності соціальної структури забезпечують підстави для остаточного вирішення проблеми підпорядкування козацької України династії Романових.